

*Marian Rębkowski**

Przestrzeń i zabudowa lokacyjnego Wolina

Urban space and buildings of the chartered town of Wolin

Abstrakt: Wolin został lokowany na prawie niemieckim w szóstej lub siódmej dekadzie XIII w., w miejscu starszego zespołu osadniczego o charakterze wczesnomiejskim. Na podstawie dostępnych źródeł pisanych i wyników wykopalisk w artykule przedstawiono zmiany przestrzenne zachodzące w związku z lokacją nowego miasta, jego topografię i zabudowę.

Słowa kluczowe: Wolin, Pomorze, lokacje miast, archeologia, średniowiecze

Abstract: The town of Wolin was chartered in the 1250s or 1260s. The new town was founded on the site of an older, early medieval settlement that exhibited early urban characteristics. Based on the available written records and the results of excavations, the article presents spatial changes taking place in connection with the organization of the new urban centre, its topography, and building structures.

Key words: Wolin, Pomerania, town foundations, archaeology, Middle Ages

* prof. dr hab. Marian Rębkowski, Instytut Archeologii i Etnologii PAN
m.rebkowski@iaepan.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-9585-7688>

- I. Wstęp. II. Wolin przedlokacyjny w XII i pierwszej połowie XIII w.
III. Chronologia lokacji. IV. Miejsce lokacji i układ przestrzenny miasta.
V. Zabudowa miejska. VI. Wnioski

I. Wstęp

Położony na wyspie o tej samej nazwie, na lewym brzegu cieśniny Dziwny, wzbudzał Wolin zainteresowanie badaczy przeszłości od dawna. Dotychczasowa historiografia poświęcona miastu skoncentrowana była na jego wczesnośredniowiecznych dziejach. Na te czasy przypadał bowiem w świetle odkryć archeologicznych okres świetności wolińskiego emporium i z nimi łączono na wespół legendarne opowieści o Jomsborgu i Winecie. Znacznie mniej uwagi zwracano w studiach historycznych i badaniach archeologicznych na rolę ośrodka w okresie późniejszym. Dotyczy to również przełomowego momentu w dziejach Wolina, jakim była lokacja miasta na prawie niemieckim w XIII w.

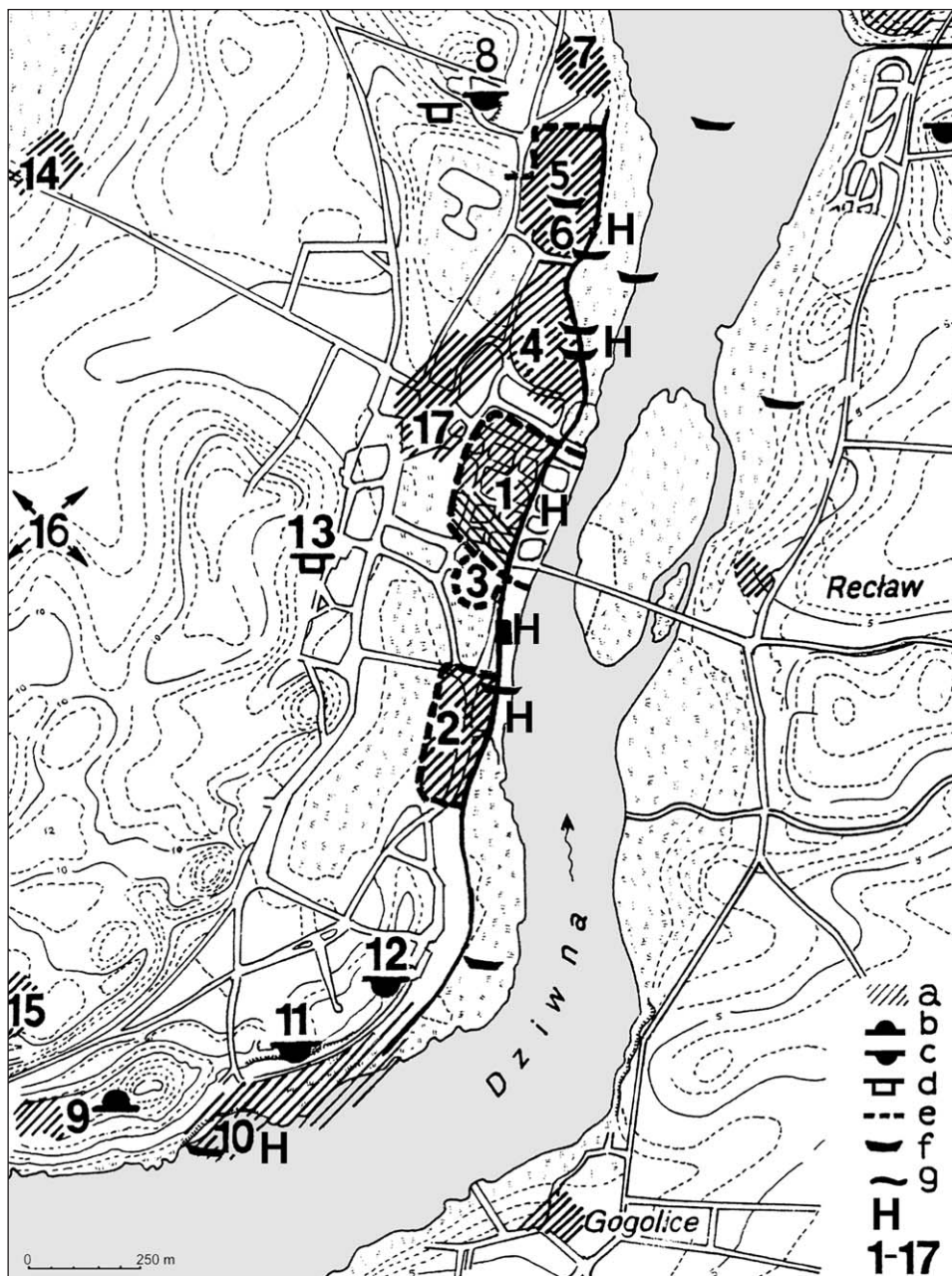
Łatwo wskazać przyczyny, dla których kształtowanie się miasta komunalnego nad Dziwną nie przyciągało uwagi badaczy. Oprócz redukcji znaczenia ośrodka w porównaniu z dawniejszym okresem świetności, decydowała o tym również szczupłość zachowanych źródeł pisanych. Dość wspomnieć, że nie zachował się nawet przywilej lokacyjny, a inne dokumenty do dziejów miasta w ostatnich dekadach XIII w. policzyć można na palcach obu rąk. Księga miejska przetrwała jedynie we fragmentach, z najstarszymi wpisami dokonanyymi dopiero w drugiej połowie XIV w.¹ Z kolei przyczyny braku zainteresowania ze strony archeologii były jeszcze bardziej złożone. Wykopaliska wolińskie prowadzono w obrębie Starego Miasta w różnym natężeniu od lat trzydziestych do połowy lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. W tym okresie wyeksplorowano siedem wykopów (ryc. 1 i 2)². Przez znaczną część tego przedziału czasowego archeologia miast późnośredniowiecznych jeszcze w Polsce nie istniała, a wykopaliska od początku nastawione były wyłącznie na rozpoznanie wczesnośredniowiecznej przeszłości. Znajdowało to odbicie nie tylko na przykład w kształcie i wielkości zakładanych wykopów, ale także w podejściu do eksploracji i rejestracji najmłodszych nawarstwień kulturowych³. Zachowana dokumentacja wykopalisk prowadzonych w obrębie największych na Starym Mieście wykopów oznaczonych numerami 5, 6 i 8 wskazuje jednak, że przynajmniej częściowo zadokumentowano wówczas jednostki stratygraficzne datowane na XIII i XIV stulecie⁴. Wymowa tych odkryć daje podstawy do ich konfrontacji z nielicznymi źródłami pisanyymi i ponownego zajęcia się problemem lokacji Wolina. Wobec charakteru dostępnych nam danych uwaga w niniejszym tekście zostanie skoncentrowana na lokacyjnej reorganizacji przestrzennej zespołu osadniczego oraz na zabudowie nowego miasta wolińskiego. Dla właściwej oceny tych zjawisk za punkt wyjścia musi jednak posłużyć rekonstrukcja charakteru, zasięgu i znaczenia osadnictwa w okresie poprzedzającym lokację.

¹ Lesiński H., Fenrych W. 1961.

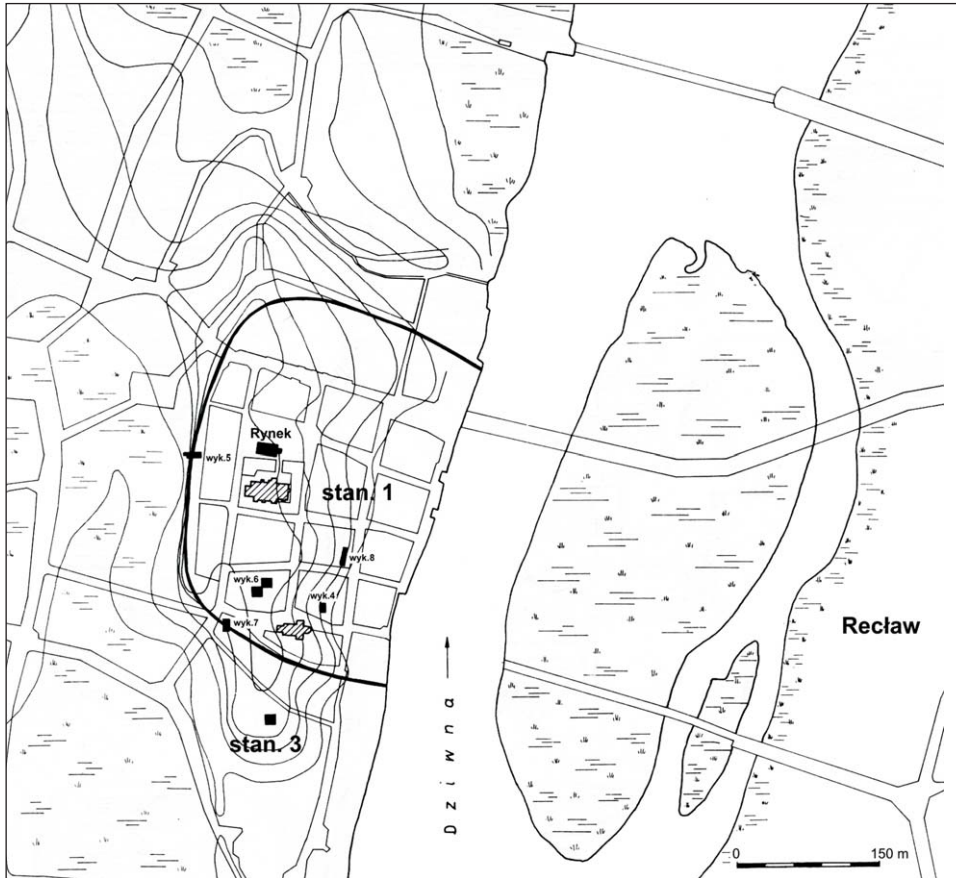
² Zestawienie przeprowadzonych wykopalisk w pracach: Stanisławski B. 2013, s. 16–20; Wolin 2019, s. 9–12.

³ Cnotliwy E. 2007/2008, s. 231.

⁴ Cnotliwy E. 2004, s. 150–154; Cnotliwy E. 2007/2008; Wolin. 2019. Dokumentacja z badań przechowywana jest w Pracowni Archeologicznej IAE PAN w Wolinie.

Ryc. 1. Wolin. Zasięg osadnictwa wczesnośredniowiecznego, wg W. Filipowiaka:
 1–17 — stanowiska archeologiczne; a — zasięg osadnictwa; b — cmentarzysko kurhanowe;
 c, d — płaskie cmentarzyska szkieletowe; e — prawdopodobny zasięg umocnień w X w.;
 f — znaleziska łodzi; g — pierwotna linia brzegowa; H — port.
 Numerem 1 oznaczono Stare Miasto, gdzie w 2. poł. XIII w. lokowano miasto
 na prawie niemieckim. Źródło: Filipowiak W. 1997, Abb. 5

Ryc. 2. Stare Miasto w Wolinie. Czarnymi kwadratami zaznaczono lokalizację wykopów archeologicznych, a grubą linią przebieg murów obronnych w późnym średniowieczu.

Oprac. A. Janowski

II. Wolin przedlokacyjny w XII i pierwszej połowie XIII w.

W czasie misji biskupa Ottona z Bambergu z lat 1124–1128 Wolin opisywany był jako „civitas magna et fortis”⁵ oraz jedna z dwóch, oprócz Szczecina, „nobilissimis civitatibus”⁶. Choć przeżywały się tam jeszcze relikty ustroju plemiennego, już wówczas znajdował się w mieście dwór księcia Warcisława, rezydującego w nieodległym Kamieniu⁷. Wkrótce potem, jeszcze w latach trzydziestych, książę przejął pełną kontrolę nad Wolinem. Wówczas też zostały tam założone dwa kościoły, z których jeden nosił wezwanie św. Michała, drugi zaś św. Wojciecha i św. Jerzego. Ten ostatni stał się w 1140 r. na niespełna czterdzieści lat siedzibą biskupa pomorskiego⁸. Jeszcze przed połową stulecia ośrodek był jednym z centrów administracyjnych

⁵ Herbord. 1974, II, 24.

⁶ Ebo. 1969, III, 1.

⁷ Wachowski K. 1950, s. 234–240; Leciejewicz L. 1962, s. 272–281.

⁸ W sprawie najstarszych wolińskich kościołów zob. Holtz A. 1940, s. 92–97; Rębkowski M. 2023, s. 41–44. O biskupstwie w Wolinie łącznie zob. Petersohn J. 1979, s. 262–277; Piętkowski P. 2015.

księstwa jako siedziba kasztelanii⁹. Na istotne znaczenie gospodarcze w strukturze państwa wskazuje funkcjonowanie w Wolinie targu i karczmy, wzmiankowanych w bullach papieskich z lat 1140 i 1188¹⁰.

Lokalizacja kościołów oraz rejestrowane w czasie wykopalisk układy stratyfikacyjne datowane na XII i XIII w. dowodzą, że osadnictwo skoncentrowane było w tym okresie na tzw. Starym Mieście, a więc w miejscu starszej, rozległej osady rzemieślniczo-handlowej zajmującej kilkuhektarowe morenowe wyniesienie otoczone wodami Dziwny i jej rozlewiskami. W tym też czasie, jak można przypuszczać, wydzielono w jego obrębie mniejszą przestrzeń, otoczoną wałem, czyli gród. Pierwsza informacja o jego istnieniu („castrum”) odnotowana została w żywotach biskupa Ottona, a potwierdza ją późniejszy o kilkadziesiąt lat zapis z buli papieskiej¹¹. Po raz ostatni słyszymy o grodzie w 1284 r., a więc już po lokacji¹². Wszystko wskazuje na to, że obiekt należy lokalizować w północnej części Starego Miasta. Tam sytuowany jest książęcy dwór opisany przez Herborda w odniesieniu do wydarzeń z lat 1124–1128¹³. Z umocnieniami grodu należy najprawdopodobniej łączyć pozostałości wału faz 5–7, odkryte w zachodniej części wyniesienia, oraz te zarejestrowane nie tak dawno na jego północno-wschodnim skraju¹⁴. W ciągu XII stulecia obwałowania były dwukrotnie palone i odbudowywane, a w pewnym momencie ich stok został oblicowany kamieniami.

Pozostałą część morenowej wyspy staromiejskiej należałoby w tym okresie opisać pod względem funkcjonalno-przestrzennym jako podgrodzie, zabudowane rozproszonymi budynkami zrębowymi i plecionkowymi. Nie mamy pewności, czy było również umocnione¹⁵. Tam zlokalizowane być musiały karczma i targ, tam również od lat dwudziestych XII w. funkcjonowała świątynia pod wezwaniem świętych Wojciecha i Jerzego, pełniąca od 1140 r. rolę kościoła katedralnego.

Przytoczone powyżej dane źródłowe i rekonstrukcja układu przestrzennego pozwala stwierdzić, że był Wolin w tym okresie typowym wczesnomiejskim, wieloczołowym zespołem osadniczym, na który składał się gród z podgrodzem, a może też kilka osad podgrodowych. W obwarowanym grodzie znajdowała się siedziba przedstawiciela władzy książęcej, natomiast na podgrodziach koncentrowała się działalność rzemieślnicza i handlowa oraz znajdował się główny kościół miasta¹⁶.

Jak się zazwyczaj sądzi, znaczenie miasta podupadło w ostatnim ćwierćwieczu XII stulecia wskutek zniszczeń spowodowanych przez najazdy duńskie. Począwszy od 1170 r. był bowiem Wolin kilkakrotnie jednym z głównych celów ataków duńskiej floty¹⁷. Być może odzwierciedleniem

⁹ Ślaski K. 1960, s. 90–92; Leciejewicz L. 1962, s. 285; Bollnow H. 1964, s. 58; Guzikowski K. 2012, s. 19–20.

¹⁰ PUB I. 1970, nr 30, 111.

¹¹ Ebo. 1969, II, 7; PUB I. 1970, nr 111.

¹² PUB II. 1881–1885, nr 1312 (1284 r.). Nie ma podstaw do uznania, że jest to inny gród, niż ten wzmiankowany w poprzednim stuleciu, nad czym zastanawiał się niegdyś H. Bollnow (Bollnow H. 1964, s. 62–63). Nie sposób łączyć obiektu z umocnieniami na Srebrnym Wzgórzu, położonym na północ od Starego Miasta, których najwyraźniej dotyczą późniejsze przekazy źródłowe wzmiankujące „borchwal”; Bülow G. von. 1885, s. 155; Holtz A. 1939, s. 190–191. Chronologia osadnictwa na Srebrnym Wzgórzu jest starsza niż XII w., por. Filipowiak W. 1962, s. 311 nn.; Wojtasik J. 1999.

¹³ Herbord. 1974, II, 24.

¹⁴ Cnotliwy E. 2014, s. 224–235; por. Rębkowski M. 2019, s. 146–148. Ciągłość lokalizacji siedziby księcia wydaje się oczywista, por. Lemcke H. 1900, s. 418; Bollnow H. 1964, s. 65–66.

¹⁵ Na podstawie przekazu Saxona Gramatyka możemy jedynie przypuszczać, że od strony Dziwny dostępu do osady broniła palisada; Saxo. 1931, XIV, 42; por. Leciejewicz L. 1962, s. 216, 222.

¹⁶ Na temat istoty analogicznych środków wczesnomiejskich zob. Leciejewicz L. 1962; Leciejewicz L. 1983; Rębkowski M. 2001, s. 23–33.

¹⁷ Kratz G. 1865, s. 548–550; Eggert O. 1927; Bollnow H. 1964, s. 46–52.

zniszczeń, jakich wówczas doznawał, są ślady odbudowy wału, ale też drobna zmiana widoczna w orientacji zabudowy na Starym Mieście. Obserwacje poczynione w wykopie 5 dały nawet podstawę do przypuszczeń, że przez pewien czas wał grodu w ogóle pozostawał nieodbudowany¹⁸. O całkowitym upadku Wolina trudno jednak mówić, skoro jeszcze w latach dwudziestych XIII w. ośrodek był siedzibą kasztelana.

III. Chronologia lokacji

Lokacją Przęcławia w 1234/1235 r. książę Barnim I zapoczątkował przebudowę miast w księstwie pomorskim. W ciągu kilku dekad władcy pomorscy lokowali na prawie niemieckim nieco ponad dwadzieścia ośrodków. W pierwszej kolejności przestrzennej reorganizacji poddane zostały przede wszystkim największe spośród miast książęcych, co oznacza, że przed końcem XIII w. liczba lokowanych ośrodków była niewiele większa, niż liczba wczesnomiejskich zespołów grodowych w poprzednim stuleciu¹⁹. W tej grupie miast znalazł się również Wolin.

Przywilej lokacyjny miasta nad Dziwną nie zachował się, a dokładna data jego wystawienia jest nie do ustalenia. Niemniej dysponujemy pewnymi przesłankami pozwalającymi przybliżyć ramy chronologiczne tego wydarzenia. W datowanym na 1277 r. dokumencie Barnima I, na mocy którego z opłat zwolnieni zostali kupcy przybywający do wolińskiego *oppidum* drogą wodną, wymieniony został tamtejszy wójt²⁰, co oznacza, że lokacja prawna już się w tym czasie dokonała, a jej inicjatorem był najprawdopodobniej tenże książę szczeciński. Taka wersja znajduje potwierdzenie w o rok późniejszym dokumencie jego syna Bogusława IV. Nowy władca potwierdza w nim *ius civile*, jakie Wolinowi nadał ojciec, wraz z prawem użytkowania pól, łąk, pastwisk, lasów i wód²¹. Obraz ten nieco tylko zmienia kolejne potwierdzenie nadań, wystawione przez Bogusława w 1286 r. Tym razem jako inicjatorzy lokacji wymienieni zostali wspólnie Barnim i jego książęcy brat Warcisław III²². Ponieważ ten ostatni zmarł w maju 1264 r., należałoby przyjąć tę datę jako *terminus ante quem* lokacji miasta. Bardzo możliwe, że dokonano jej w ostatnich latach życia Warcisława²³. Niewiele w tym zakresie wnoszą dotychczasowe wykopaliska wobec ich charakteru i nielicznych stosunkowo dat przyrodniczych, jakie uzyskano dla struktur budowlanych odkrytych na Starym Mieście. Warto jednak zwrócić uwagę na interesujący szczegół, jakim są dwie daty dendrochronologiczne pochodzące z relikwów budynków szkieletowych odkrytych w wykopie 8, związanych z najmłodszym w średniowieczu etapem zasiedlenia terenu, bez wątplenia już w okresie polokacyjnym (por. niżej)²⁴. Próby pobrane z kantówek, a więc bez zachowanych najmłodszych słoju, dostarczyły dat: „po 1253” i „po 1257”. Dość dobrze wpisują się one w obraz, jaki wynika z analizy źródeł pisanych. Już jednak precyzyjne ustalenie relacji czasowych zachodzących pomiędzy lokacją prawną i lokacją przestrzenną miasta zapewne nie będzie nigdy możliwe do ustalenia.

IV. Miejsce lokacji i układ przestrzenny miasta

Wolińskie miasto lokacyjne zostało usytuowane na tej samej morenowej wysepce rozciągającej się wzdłuż lewego brzegu Dziwny na długości około 400 m, na której w przeszłości

¹⁸ Cnotliwy E. 2014, s. 276.

¹⁹ Lucht D. 1965, s. 10–13; Kuhn W. 1974; Piskorski J.M. 1987.

²⁰ PUB II. 1881–1885, nr 1058: „advocatus” oraz „subadvocatus”.

²¹ PUB II. 1881–1885, nr 1130.

²² PUB II. 1881–1885, nr 1397. Przy okazji dowiadujemy się, że podobne przywileje mają miasta takie jak nieodległy Kamień, Gryfice i Trzebiatów nad Regą, co pozwala przypuszczać, że Wolin otrzymał prawo lubeckie.

²³ Na temat chronologii lokacji Wolina zob. Kratz G. 1865, s. 550–551; Leciejewicz L. 1962, s. 346; Lucht D. 1965, s. 610; Kuhn W. 1974, s. 28. Ten ostatni przyjmował, że miasto lokowano jeszcze przed 1260 r.

²⁴ Polak Z., Rębkowski M. 2019a, s. 76.

rozwijała się osada rzemieślniczo-handlowa, a później grodowy zespół osadniczy. Był to wówczas obszar o powierzchni około 9–10 ha, którego rzeźna w najwyższym punkcie zaledwie o kilka metrów przewyższała poziom morza. Pozostałości zabudowy późnośredniowiecznej i towarzyszące im nawarstwienia stanowią czwartą, bardzo wyraźnie czytelną w stratygrafii terenu fazę jego zasiedlenia²⁵.

Tak jak w przypadku wielu innych miast lokacyjnych, również w Wolinie jednym z pierwszych etapów budowy nowego miasta było wydzielenie przestrzeni miejskiej z jej otoczenia. Podstawowym celem takich działań było nie tyle stworzenie umocnień obronnych nowozakładanego organizmu miejskiego, ile raczej określenie jego zasięgu, a tym samym wyodrębnienie obszaru objętego jurysdykcją miejską²⁶. W tej części Europy, gdzie miasta lokowano najczęściej w terenie uprzednio niezasiedlonym, odbywało się to zazwyczaj przez wykopanie rowu i ewentualne usypanie wału. Były to zatem konstrukcje dosyć proste, często zwieńczone jakąś formą palisady, która w źródłach pisanych określana bywała najczęściej mianem *plancae*²⁷. Informację o takiej formie delimitacji przestrzeni miasta odnotowano również w odniesieniu do Wolina, chociaż dopiero na początku XIV w., przy okazji opisu położenia działki przekazanej sprowadzanym wówczas do miasta cysterkom. Jak można sądzić z dalszej części tego dokumentu, palisada znajdowała się na szczycie wału, obok którego istniała fosa²⁸. Taki kształt umocnień zdają się potwierdzać obserwacje archeologiczne dokonane w wykopie 5. Zgodnie z nimi w miejscu dawnego, zniszczonego (?), wczesnośredniowiecznego wału grodowego w drugiej połowie XIII w. pojawił się nowy nasyp. Rejestrowane w nim smugi drewna odkrywca interpretował jako pozostałości płotu lub palisady na nim osadzonych²⁹. Byłby to zatem obraz analogiczny do tego, jaki w ostatnich dekadach uzyskaliśmy dzięki badaniom archeologicznym dla pierwotnych obwałowań innych pomorskich miast lokacyjnych³⁰. Taka forma umocnień przetrwała w Wolinie aż do czasów budowy murów miejskich w XIV lub XV w.

Dotychczasowy zakres wykopalisk wolińskich nie pozwala udzielić odpowiedzi na pytanie o wielkość przestrzeni, którą otoczył wał miejski. Z pewnością nie będziemy dalecy od prawdy, pisząc, że pierwotny zasięg miasta lokacyjnego i przebieg obwałowań były bardzo zbliżone do obszaru objętego późniejszymi murami, który to możemy rekonstruować dzięki najstarszemu planom Wolina, pochodzącym z XVII i XVIII stulecia (ryc. 3)³¹. Nie jest jednak wykluczone, że pewna różnica w tym względzie mogła istnieć w ciągu kilku pierwszych dekad po lokacji miasta i dotyczyć terenu grodu. Możemy się przy tym domyślać, że ten ostatni nie został od razu po lokacji zniwelowany i włączony w obręb przestrzeni miejskiej, skoro w źródłach słychać o nim jeszcze w latach osiemdziesiątych XIII stulecia³². Stać się to musiało zatem dopiero po 1284 r., nie później jednak niż w pierwszych kilku latach XIV w. Wtedy właśnie przeniesiono do miasta założony w 1288 r. klasztor cysterek, początkowo zlokalizowany poza miejskimi obwałowaniami, najprawdopodobniej na Srebrnym Wzgórzu³³. W 1306 r.

²⁵ Rębkowski M. 2019, s. 148–149.

²⁶ Zientara B. 1976, s. 84.

²⁷ Holsten R. 1931, s. 82–84; Rębkowski M. 2011, s. 153–159.

²⁸ PUB IV. 1903, nr 2314: „area [...] infra plancas nostre civitatis [...] usque ad summitatem fossati quod dicitur wał”.

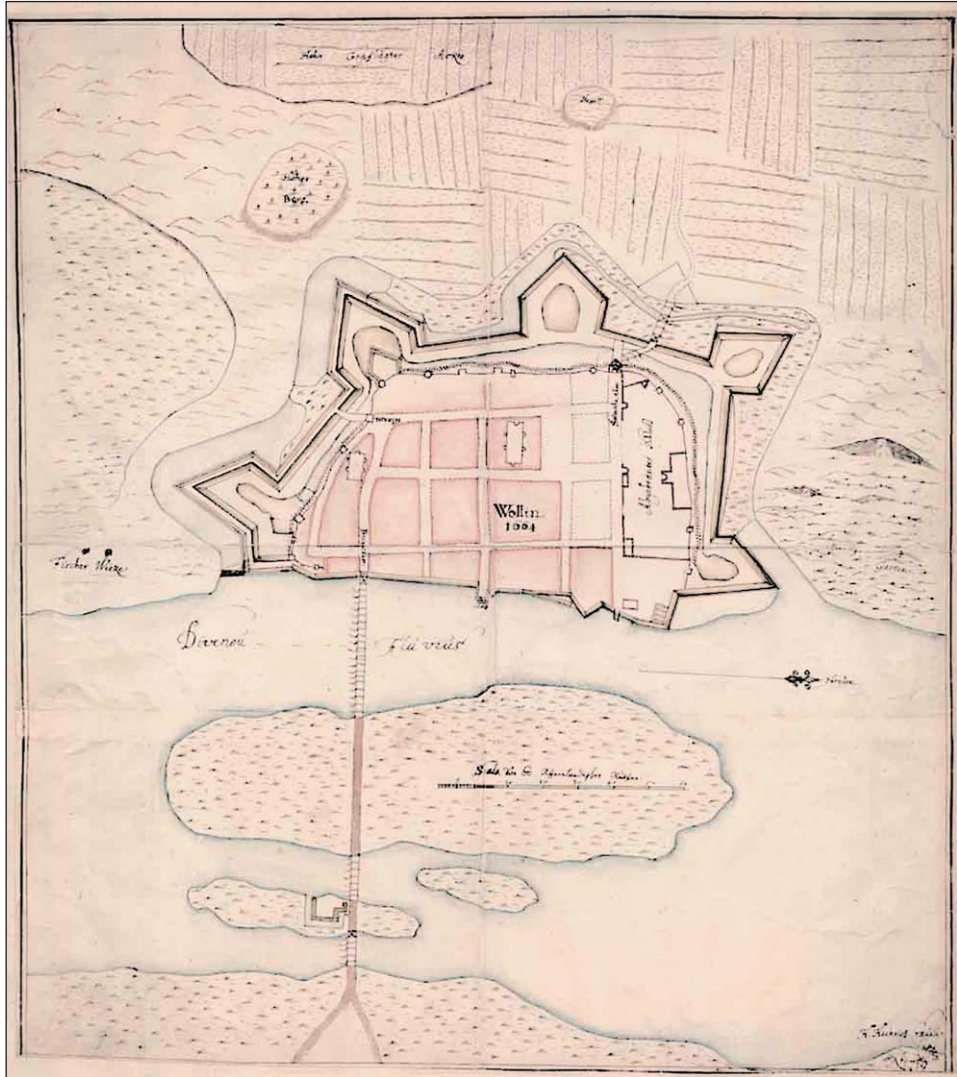
²⁹ Cnotliwy E. 2008/2009, s. 260; Cnotliwy E. 2014, s. 236–237, 276.

³⁰ Rębkowski M. 2011, s. 153–159.

³¹ Przede wszystkim szwedzkie mapy wojskowe przechowywane w zbiorach Krigsarkivet w Sztokholmie.

³² Por. przyp. 12.

³³ PUB III. 1888–1891, nr 1453 (1288 r.). W tym samym roku rada miejska przekazała cysterkom pod zabudowę „magnum montem situm extra civitatem Wolyn, qui Teutonice et vulgariter borchwal nuncupatur”; PUB III. 1888–1891, nr 1478. Mogło tu jedynie chodzić o Srebrne Wzgórze, por. Holtz A. 1939, s. 190–191; Bollnow H. 1964, s. 67. Wysznuwane niekiedy domysły, że ów „borchwal” był pozostałością grodu książęcego

Ryc. 3. Wolin na mapie szwedzkiej mapie wojskowej z 1664 r.

Źródło: RAS, USFP, sygn. SE/KrA/0406/25/303/009; podobizna cyfrowa: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0039174_00001 (dostęp 13. 01. 2024 r.)

klasztor otrzymał od rady miejskiej niezasiedloną działkę w północno-wschodniej części miasta, nad Dziwną, położoną przy dawnym grodzie lub może raczej zajmującą jego część³⁴. Od późnego średniowiecza potwierdzone jest sąsiedztwo w tym miejscu książęcego zamku (domu) i zabudowań klasztornych, które ostatecznie, po kasacji klasztoru w 1560 r., włączone

i kasztelańskiego nie znajdują uzasadnienia w całym kontekście osadniczym Wolina. Przeczy temu również charakter obwałowań zachowanych na Srebrnym Wzgórzu. Na temat klasztoru szerzej: Hoogeweg H. 1925, s. 824–843; Popielas-Szulka B. 2006; Kalita-Skwirzyńska K. 2010, s. 142–145; Lemcke H. 1900, s. 416–418.

³⁴ PUB IV. 1903, nr 2314: „area que sita est iuxta aquas infra planas nostre civitatis Wolin”.

zostały w skład zamkowej zabudowy³⁵. Być może ślady wczesnośredniowiecznych umocnień grodowych w jakiś sposób jeszcze wtedy rysowały się w przestrzeni miasta, skoro zabudowę książęcą otaczały wał i fosa³⁶.

Biorąc za punkt wyjścia obraz, jaki rekonstruujemy dla przełomu XIII i XIV w., powierzchnię miasta należałoby szacować na około osiem lub dziewięć hektarów. W porównaniu z innymi pomorskimi miastami lokacyjnymi był to zatem ośrodek stosunkowo niewielki. Z trzech stron otoczony wałem i fosą, z czwartej był zapewne otwarty na linię brzegową Dziwny. Obserwacje poczynione w wykopach archeologicznych wskazują, że organizację przestrzeni nowego miasta *infra muros* poprzedziła niwelacja terenu. Relikty starej zabudowy wczesnośredniowiecznej zostały przykryte przemieszanymi, piaszczysto-gliniastymi warstwami ziemi³⁷. Jak możemy się domyślać, dopiero wówczas rozmiarono obszar miejski na kwartały zabudowy. Nieznane są nam niestety ich pierwotne wielkości. Przejścia organizowały pięć lub sześć ulic biegnących prostopadle do nabrzeża oraz trzy ciągi komunikacyjne doń równoległe³⁸. Całość układu dopełniała ulica wytyczona u podnóża wału, ale nie mamy pewności, czy istniała ona na całej długości obwałowań.

Regularne rozmierzenie miasta z podziałem na prostokątne bloki zabudowy nie objęło swym zasięgiem dwóch miejsc. W obydwu przypadkach chodzi o zachowane pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego, które ostatecznie weszły w obręb miejskich obwałowań. W południowej części miasta była to bryła kościoła pod wezwaniem św. Jerzego, w północnej zaś relikty grodu, gdzie ostatecznie znalazł swoje miejsce klasztor cysterek, a obok — może dopiero w późniejszym czasie — książęcy dom. Mniej więcej w połowie drogi między dawnym grodem a kościołem św. Jerzego, pomiędzy dwiema ulicami równoległymi do rzeki wytyczono rynek oraz przylegający doń blok farny z nowo fundowanym kościołem św. Mikołaja. Była to główna świątynia Wolina, którą musiano zbudować wkrótce po lokacji miasta³⁹. Z czasem w rynku pojawił się ratusz, którego gotyckie relikty miano odkryć w trakcie badań niemieckich⁴⁰.

Przy okazji fundacji klasztoru cysterek, dokonanej w 1288 r. przez księcia Bogusława IV, dowiadujemy się o istnieniu w Wolinie trzech kościołów, nad którymi zakonnie otrzymały patronat⁴¹. Oprócz zbudowanej w dobie lokacji świątyni św. Mikołaja były to dwa starsze obiekty sakralne, których metryka sięgała jeszcze początku XII w. i czasów misji biskupa Ottona — kościół pod wezwaniem św. Michała, istniejący *extra civitatem* w niewielkiej odległości na zachód od obwałowań miejskich⁴², oraz wspomniany już wcześniej kościół pod wezwaniem św. Jerzego, włączony w południową część nowego organizmu miejskiego⁴³.

³⁵ Lokalizacja domu książęcego między dzisiejszą ul. Zamkową a północną linią granicy miasta w późnym średniowieczu nie budzi wątpliwości dzięki ilustracjom z XVI w. i późniejszym źródłom kartograficznym. Obiekt został spalony w XVII w.; zob. łącznie: Bülow G. von. 1885; Bollnow H. 1964, s. 66–69; Kalita-Skwirzyńska K. 2010, s. 140–141. Jego gotyckie pozostałości z XIV lub XV w. zostały w ostatnich latach odkryte, por. Balcerzak T., Gibczyński M., Słowiński S. 2010; Balcerzak T., Gibczyński M., Słowiński S. 2011; por. Bülow G. von. 1885, s. 155–157, 166; Lemcke H. 1900, s. 416. Kościół klasztorny, wykorzystywany jako książęcy spichlerz, istniał jeszcze w XVII wieku. Jego lokalizację również potwierdzają nowożytny widoki miasta.

³⁶ Bülow G. von. 1885, s. 156.

³⁷ Polak Z., Rębkowski M. 2019a, s. 20–27, Fig. 12–27.

³⁸ Taki obraz otrzymamy, ekstrapolując na XIII w. sytuację zarejestrowaną na nowożytnych mapach, chociaż metoda ta może być obciążona pewnym ryzykiem błędu.

³⁹ Holtz A. 1940, s. 92–93; Lemcke H. 1900, s. 409–416; Kalita K. 1973, s. 445–477. Bryła halowej gotyckiej świątyni zachowana jest do dzisiaj.

⁴⁰ Biermann F. 2020, s. 59–60. Ratusz spłonął w XVII w.

⁴¹ PUB III. 1888–1891, nr 1453.

⁴² Holtz A. 1938, s. 238–242. Kościół spłonął w XVII w.

⁴³ Holtz A. 1940, s. 92–97. Ruiny kościoła św. Jerzego zostały rozebrane w okresie powojennym, bezpośrednio wcześniej obiekt miał formę ceglanej gotyckiej świątyni jednonawowej, por. Lemcke H. 1900, s. 406–409.

Jak wskazuje późniejszy o niespełna dwadzieścia lat dokument, przy św. Jerzym znajdował się cmentarz⁴⁴; nie mamy wątpliwości, że inne miejsce pochówków wydzielone zostało także przy kościele św. Mikołaja.

V. Zabudowa miejska

Ograniczona przestrzeń wykopów archeologicznych nie pozwala na określenie pierwotnej wielkości działki miejskiej. W trakcie wykopaliisk dokonano jednak odkryć dających możliwość oceny charakteru zabudowy lokacyjnego Wolina. Faza zabudowy związana z lokacją miasta wyróżnia się bardzo wyraźnie poprzez poprzedzającą jej powstanie niwelację terenu, nieco odmienną niż poprzednio orientację budynków oraz zastosowanie przy ich wznoszeniu całkowicie nowych technik budowlanych, których pojawienie się na Pomorzu w XIII w. było konsekwencją napływu ludności niemieckiej i związanego z nim transferu technologii. Niezwykle charakterystycznym, zapewne podstawowym elementem zabudowy Wolina w okresie lokacyjnym stały się domy szkieletowe o zróżnicowanych wielkościach, dostosowywane do różnych potrzeb użytkowników i limitowane przez wielkości działek miejskich. Było to zjawisko charakterystyczne dla wszystkich miast lokacyjnych Pomorza, w których konstrukcje szkieletowe zaczęto stosować wkrótce po ich lokacjach, a najpóźniej w latach siedemdziesiątych XIII w. stawały się one standardem budowlanym⁴⁵. W Wolinie najstarsze z nich możemy z dużym prawdopodobieństwem datować na ostatnie dekady XIII w. i następane stulecie (ryc. 4).

Ryc. 4. Wykop 8. Kamienny fundament ceglanoego budynku wieżowego, pod którym widać fragment belki podwalinowej domu szkieletowego. Fot. A. Kaube; APA Wolin, sygn. 3318

Najlepiej udokumentowanym przykładem konstrukcji szkieletowej są relikty oznaczone jako „dom 5” w wykopie 6. Najniższa partia podpiwniczonego budynku została umieszczona we wkopie o głębokości równej ok. 1,30 m od ówczesnego poziomu terenu. Belki ramy dolnej

⁴⁴ PUB IV. 1903, nr 2314 (1306 r.): „Ecclesia vero sive capella beati Georgi cum cimiterio et sepultura”.

⁴⁵ Rębkowski M. 2001, s. 127–144; Rębkowski M. 2006.

posadowiono na głazach. W narożnikach ramy znajdowały się prostokątne gniazda służące umocowaniu pionowych słupów. Wzdłuż zewnętrznych górnych krawędzi belek bieгло wcięcie o prostokątnym przekroju, w którym były zapewne osadzone pionowe dranice stanowiące wypełnienie powierzchni ściany. Długość ściany wynosiła zaledwie 3,57 m, a cały budynek mógł mieć nawet dwie naziemne kondygnacje i przypominał konstrukcję wieżową. Analogiczne obiekty znane są z innych portowych miast nadbałtyckich, takich jak chociażby Lubeka, nieodległy Kołobrzeg czy Ryga⁴⁶.

Fragmety podobnego, podpiwniczzonego budynku szkieletowego odkryto też na zachodnim skraju wolińskiego miasta, w wykopie 5, gdzie stanowiły drugi z kolei etap zabudowy polokacyjnej. W miejscu dużego domu szkieletowego (?) — o długościach ścian przekraczających 5,8 m, o plecionkowym lub palisadowym wypełnieniu ich płaszczyzn — zbudowano w pewnym momencie klasyczny obiekt z pionowymi słupami osadzonymi w narożnikach ramy dolnej. Wypełnienie ścian części zagłębionej w ziemi tworzyły poziomo układane dranice, najprawdopodobniej przyciskane do słupów ciężarem ziemi we wkopie⁴⁷. Pozostałości jeszcze innego budynku szkieletowego, o długościach ścian przekraczających 5 m, zarejestrowano w wykopie 6 (ar 1709). Rama dolna obiektu osadzona była na rzędach wbitych w ziemię słupów o prostokątnych przekrojach, stanowiących swoisty fundament. Jak na to wskazują inne, fragmentaryczne odkrycia, duże budynki szkieletowe miały podziały wewnętrzne, a przynajmniej w niektórych z nich znajdowały się podłogi wykonywane z desek⁴⁸.

Bardzo charakterystyczną cechą portowych miast lokowanych na południowym wybrzeżu Bałtyku było szybkie pojawienie się architektury murowanej. W bogatych ośrodkach, takich jak Lubeka, już w pierwszej połowie XIII w. wznoszono pierwsze świeckie budynki ceglane. Z końca tego stulecia i z przełomu XIII i XIV w. znamy przykłady mieszczańskiej architektury murowanej w innych dużych nadbałtyckich centrach miejskich, w których wkrótce potem, najpóźniej w ciągu XIV w., stała się ona powszechnym standardem budowlanym⁴⁹. Analiza dokumentacji wykonanej w trakcie wykopalisk przeprowadzonych przed laty w nadbrzeżnej części Wolina (wykop 8) dowodzi, że zjawisko to wystąpiło również i w tym mieście. Odkryto tam relikty równoległych do siebie budynków murowanych, stanowiących — jak można szacować — zabudowę trzech sąsiednich działek miejskich. Szerokość każdej z nich wynosić musiała niespełna 7 m, co odpowiadałoby mniej niż dwóm prętom w ówczesnych jednostkach miary⁵⁰. Nie mamy jednak pewności, czy są to wielkości odzwierciedlające pierwotne podziały międzydziałkowe w tej części miasta, czy też są one efektem podziałów własnościowych i budowy domów murowanych. Ulica, do której dochodziły fronty działek (przedwojenna Unterstraße), biegła równoległe do brzegu Dziwny i musiała zostać wytyczona wkrótce po lokacji Wolina⁵¹. Zaskakujące jest przy tym potwierdzenie występowania wczesnej architektury murowanej w mieście stosunkowo małym, które zgodnie z ugruntowanym w historiografii poglądem miało niewielkie znaczenie w okresie polokacyjnym. Wprawdzie trudno o precyzyjne datowanie tych odkryć, jednak ich pozycja stratygraficzna oraz cechy formalne, w tym

⁴⁶ Polak Z., Rębkowski M. 2019a, s. 26–27; Polak Z., Rębkowski M. 2019b, s. 120–121. Przykłady analogicznych budowli z wymienionych miast, zob. np. Legant-Karau G. 1994, Abb. 13; Polak Z. 2000, s. 163–164; Caune A. 2001, s. 560–562.

⁴⁷ Cnotliwy E. 2008/2009, s. 239–255, 262–263; Cnotliwy E. 2004, s. 150–154.

⁴⁸ Polak Z., Rębkowski M. 2019a.

⁴⁹ Łącznie zob. Lübecker Kolloquium. 2001; Piekalski J. 2004, s. 87–134.

⁵⁰ Zagrodzki T. 1962, s. 43.

⁵¹ W pewnym okresie wczesnego średniowiecza znajdowało się tu nabrzeże portowe, ale linia brzegowa Dziwny była systematycznie przesuwana na wschód wskutek zapotrzebowania na tereny budowlane i anektowania zalewowych obszarów nadbrzeżnych. W końcu XIII w. przebiegała ona już w odległości kilkudziesięciu metrów od wykopu 8.

kształty budynków i wielkość użytych do ich budowy cegieł, pozwalają ustalić czas ich wzniesienia na XIV w., a w przypadku najstarszych, być może, nawet na okres około 1300 r.

Inną zaskakującą cechą tych odkryć jest zróżnicowanie gotyckiej architektury mieszczańskiej Wolina. W wykopie odkryto bowiem nie tylko tak bardzo charakterystyczną dla nadbałtyckich miast kamienicę sieniową (niem. *Dielenhaus*), ale również relikty dwóch murowanych budynków, najprawdopodobniej domów wieżowych, mających co najmniej dwie kondygnacje naziemne. Wznoszono je na planie zbliżonym do kwadratu, trapezu lub prostokąta o niewielkiej różnicy w długości boków. Usytuowane w tylnych częściach działek, najczęściej tuż za drewnianym budynkiem frontowym, miały niekiedy murowaną „szyję” prowadzącą do piwnicy wprost z frontowego budynku drewnianego. Obiekty tego typu pierwotnie spełniały funkcję magazynowe, a użytkowane były przede wszystkim jako ogniotrwałe skład kupiecki. Dopiero z czasem wykorzystywano je także jako wieże mieszkalne. Analogiczne budynki wznoszono w tylnych partiach działek dużych miast nadbałtyckich w XIII i XIV w., czego dowodzą odkrycia dokonane np. w Lubece, Greifswaldzie, Elblągu czy Rydze⁵².

Relikty obydwu odkrytych w Wolinie murowanych domów wieżowych zlokalizowane były w tylnych partiach sąsiadujących ze sobą działek miejskich. Z pierwszego z nich zachował się tylko kamienny fundament o wymiarach około $5,0 \times 3,8$ m (w świetle około $3,85 \times 2,75$ m) oraz bruk wyznaczający poziom użytkowy przyziemia (ryc. 4). Ściany wzniesiono zapewne z cegły, na co wskazują ich fragmenty rejestrowane we wnętrzu budynku. Drugi z kolei budynek zachował się w jeszcze lepszym stanie, chociaż odsłonięto tylko jego fragment. Najprawdopodobniej wzniesiony został na planie zbliżonym do kwadratu o długości boku dochodzącej do 6 m. Na kamiennym fundamencie osadzono ceglane mury wykonane na wapiennej zaprawie. Miały one szerokości w granicach 0,45–0,65 m, co może wskazywać, że murowana była jedynie kondygnacja dolna, a wyższe wzniesiono w konstrukcji szkieletowej. Do zagłębionego przyziemia budynku, które wyłożono kamiennym brukiem, prowadziły z zewnątrz drewniane schody usytuowane przy ścianie południowej⁵³.

Na działce sąsiedniej odkryto natomiast bardzo dobrze zachowaną tylną część typowej dla nadbałtyckich miast lokacyjnych kamienicy sieniowej (ryc. 5). Domy takie orientowane były szczytami do ulicy, a ich dłuższe ściany boczne były wspólne dla dwóch sąsiadujących ze sobą właścicieli działek; ściany te zaopatrywano w charakterystyczne wnęki. Szerokości tak powstałych kamienic równe zatem były szerokościom parcel, na których je wznoszono, czyli wynosiły z reguły kilka metrów. Ich długości sięgały natomiast kilkunastu metrów, co oznacza, że pojedyncza kamienica zajmowała nawet większą część powierzchni działki. Do każdego z budynków istniał dostęp od strony ulicy, w ścianie tylnej natomiast umieszczano dodatkowo przejście na tylną część parceli. Były to obiekty dwu- lub nawet trzykondygnacyjne, początkowo zupełnie pozbawione piwnic. Najwcześniej, bo wkrótce po połowie XIII w., kamienice sieniowe pojawiły się w Lubece, a niewiele tylko później, jeszcze w tym samym stuleciu, zaczęto je wznosić w innych dużych miastach portowych. W XIV w. stały się one standardem budowlanym w większości nadbałtyckich miast od Lubeki na zachodzie po Tartu (Dorpat) i Tallin (Rewal) na wschodzie⁵⁴.

Budynek odkryty w Wolinie miał ponad 6,60 m szerokości (średnio ok. 5,30 m w świetle) i, jak można szacować, ponad dziesięć metrów długości. Od wschodu kamienica musiała

⁵² Fehring G. 1986, s. 52–53; Piekalski J. 2004, s. 156–166. Przykłady takich obiektów z wymienionych miast: Nawroński T. 1990, s. 159, Abb. 6; Caune A. 2001, s. 564–567; Enzenberger P. 2000, s. 104–107, Abb. 2.

⁵³ Polak Z., Rębkowski M. 2019a, s. 72–76; Polak Z., Rębkowski M. 2019b, s. 121–122.

⁵⁴ Charakterystykę wczesnych kamienic sieniowych i ich genezę w polskiej literaturze najpełniej przedstawili Polak Z. 2005, s. 245–255; Piekalski J. 2004, s. 121–134. Z obcego piśmiennictwa należy tu przywołać przede wszystkim prace: Erdmann W. 1983, s. 24–26; Fehring G. 1986, s. 56–58; Lübecker Kolloquium. 2001. Dla Pomorza: Rębkowski M. 2001, s. 147–154.

Ryc. 5. Wykop 8. Fragment kamienicy sieniowej z charakterystycznymi wnękami w grubości murów. Fot. A. Kaube; APA Wolin, sygn. 3345

dochodzić do frontu ulicy. Ceglane mury, o szerokościach 0,70 i 0,75 m, posadowiono na kamiennym fundamencie. Mur północny był murem zewnętrznym⁵⁵, a jego wewnętrzne lico rozczłonkowano rozmieszczonymi co 60 cm wnękami o szerokości 80 cm, a głębokości 55 cm. Mur południowy był natomiast murem sąsiedzkim, a więc wspólnym z analogiczną kamienicą posadowioną na sąsiedniej parceli, o czym świadczą wnęki (szer. 95 cm, głęb. 45 cm) ułożone naprzemianlegle w obu licach. Początkowo budynek był od tyłu zamknięty ścianą szkieletową.

VI. Wnioski

Wolin został lokowany stosunkowo wcześnie, w ciągu pierwszych dekad reformy miejskiej konsekwentnie realizowanej w księstwie pomorskim przez Barnima I od połowy lat trzydziestych XIII w. W tym okresie na prawo niemieckie były przenoszone przede wszystkim największe zespoły osadnicze, w których znajdowały się grody kasztelańskie, a więc główne centra administracyjne i gospodarcze księstwa. Zazwyczaj w niewielkiej od nich odległości lokowano nowe miasta, które przejmowały nazwy i część funkcji spełnianych przez stare centra. Pewne oddalenie dawało swobodę w wytyczeniu i rozmiarzeniu nowego ośrodka ze względu chociażby na brak starszej zabudowy. Pod tym względem przypadek Wolina jest szczególny, bowiem nowe miasto zostało wytyczone dokładnie w miejscu starszego policentrycznego zespołu osadniczego, obejmując swym zasięgiem najpierw podgrodzie, a bardzo szybko także gród, i oczywiście przejmując jego nazwę. Mamy tu zatem do czynienia z całkowitą kontynuacją użytkowanej przestrzeni i nazewnictwa. Nie był to na Pomorzu model przekształceń okołolokacyjnych szczególnie powszechny, a oprócz samego Wolina analogiczny schemat najlepiej został opisany dla Szczecina i Kamienia⁵⁶. Biorąc za punkt wyjścia sytuację zaistniałą w Szczecinie, niegdyś

⁵⁵ Na sąsiadującej od północy działce nie powstała analogiczna kamienica sieniowa, ale opisany wcześniej dom wieżowy.

⁵⁶ Rębkowski M. 2001, s. 53–58; Rębkowski M. 2008, s. 235–246.

skłonny byłem szukać przyczyn aplikacji takiego rozwiązania w istnieniu w okresie przed lokacją gminy niemieckiej, której obszar przylegał do podgrodzia. W przypadku Wolina brak jakichkolwiek podstaw do takiej interpretacji. Wydaje się zatem, że jako przyczynę należałoby wziąć pod uwagę przede wszystkim względy natury topograficznej — trudno znaleźć w najbliższej okolicy alternatywne miejsce, lepsze do rozmierzenia miasta niż wysepka morenowa z bezpośrednim dostępem do linii brzegowej.

Wybrane rozwiązanie oznaczało niwelację starszej zabudowy z jednoczesnym zachowaniem istniejącej świątyni pod wezwaniem św. Jerzego, która znalazła się na południowym skraju nowego miasta. W jego centralnej części wzniesiono nowy główny kościół Wolina, któremu patronował św. Mikołaj. Wezwanie to upowszechniło się na Pomorzu w czasie akcji lokowania nowych miast i było drugim najpowszechniej stosowanym — po wezwaniu Najświętszej Marii Panny — patrocinium miejskich far⁵⁷. W stosunkowo małym mieście funkcjonowały zatem *infra muros* dwie świątynie, co było swoistym ewenementem, a topografię sakralną od pierwszych lat XIV stulecia uzupełniał jeszcze klasztor cysterek.

Wypada wreszcie podkreślić jeszcze inne, niezwykle interesujące ustalenie związane z zabudową miasta. Zmiana jej charakteru oraz pojawienie i upowszechnienie się różnorodnych domostw wznoszonych w konstrukcji szkieletowej jest typowym, charakterystycznym wręcz elementem przemian kulturowych zachodzących w okresie lokacji miast na całym Pomorzu. Inaczej rzecz się ma natomiast z architekturą murowaną, której wczesna metryka w postaci domów wieżowych i kamienic sieniowych potwierdzona była do tej pory przede wszystkim w dużych miastach portowych o znaczącym potencjale ekonomicznym. Jej występowanie w Wolinie najpóźniej już w pierwszej połowie XIV w. nakazuje na nowo spojrzeć na gospodarcze znaczenie miasta w tym okresie. Zazwyczaj przyjmowano jego niewielką rolę wynikającą przede wszystkim z rosnącej dominacji największego miasta portowego nad dolną Odrą — Szczecina. Innym kluczowym problemem Wolina było postępujące co najmniej od XII w. zapiaszczanie Dziwny, które w znaczący sposób utrudniało komunikację wodną i wyjście na Bałtyk, co musiało się stać szczególnie dotkliwe dla miasta po upowszechnieniu się kog⁵⁸. Za próbę podtrzymania lub ożywienia dalekosiężnego handlu Wolina wolno w takiej sytuacji uznać przywilej księcia Barnima I z 1277 r., zwalniający z opłat kupców przybywających do miasta drogą wodną⁵⁹. Ostatecznie jednak miasto nad Dziwną nie stało się w późnym średniowieczu wielkim ośrodkiem handlu morskiego, chociaż w drugiej połowie XIV w. poświadczona jest jego przynależność do Związku Hanzeatyckiego⁶⁰.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

APA Wolin [Archiwum Pracowni Archeologicznej IAE PAN w Wolinie], Dokumentacja fotograficzna, sygn. 3318, 3345.

AK Täby [Riksarkivet, Arninge-Krigsarkivet, Täby], USFP [Utländska stads- och fästningsplaner], sygn. SE/KrA/0406/25/303/009.

⁵⁷ Petersohn J. 1979, s. 435–436, 506–507; Rębkowski M. 2001, s. 113–115.

⁵⁸ Na ten temat łącznie: Rębkowski M. 2019, s. 135–137. Najpóźniej od drugiej połowy XII w. głównymi drogami wodnymi łączącymi Zalew Szczeciński z otwartym morzem były Świna i Piana, zob. Kowalenko W. 1954, s. 88; Gaziński R. 2006, s. 143–144.

⁵⁹ PUB II. 1881–1888, nr 1058.

⁶⁰ Kratz G. 1865, s. 552.

Źródła i opracowania publikowane:

- Balcerzak Tatiana, Gibczyński Maciej, Słowiński Sławomir. 2010. *Wyniki badań architektoniczno-archeologicznych przeprowadzonych w obrębie założenia dworu w Wolinie*, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie”, 4, s. 85–98.
- Balcerzak Tatiana, Gibczyński Maciej, Słowiński Sławomir. 2011. *Woliński zamek — odkrycie zapoznanej siedziby książąt pomorskich*, [w:] *Ekskluzywne życie — dostojny pochówek. W kregu kultury elitarnej wieków średnich*, red. M. Rębkowski, Wolińskie Spotkania Mediewistyczne 1, Wolin, s. 53–65.
- Biermann Felix. 2020. *Wollin — Bilder und Dokumente der Vorkriegsgrabungen in der Sammlung vorgeschichtlicher Altertümer der Universität Greifswald*, [w:] *Burg, Herrschaft und Zentralörtlichkeit im nördlichen westslawischen Raum: Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 23. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Halle (Saale), 19.–21. März 2018*, red. F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, Langenweißbach, s. 51–83.
- Bollnow Hermann. 1964. *Studien zur Geschichte der pommerschen Burgen und Städte im 12. und 13. Jahrhundert*, Köln–Graz.
- Bülow Gottfried von. 1885. *Beiträge zur Geschichte des Schlosses in Wollin*, „Baltische Studien”, 35, s. 154–185.
- Caune Andris. 2001. *Typen der Wohnhäuser Rigas im 12. bis 14. Jahrhundert aufgrund der archäologischen Ausgrabungen*, [w:] *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, 3, *Der Hausbau*, red. M. Gläser, Lübeck, s. 551–568.
- Cnotliwy Eugeniusz. 2004. *Relikty późnośredniowiecznej zabudowy Wolina w wykopie 5 na stanowisku 1*, [w:] *Archaeologia et historia urbana*, red. R. Czaja i in., Elbląg, s. 149–154.
- Cnotliwy Eugeniusz. 2007/2008. *Archeologiczny przyczynek do dziejów późnośredniowiecznego Wolina*, „Materiały Zachodniopomorskie Nowa Seria”, 4–5, 1, s. 230–324.
- Cnotliwy Eugeniusz. 2014. *Umocnienia obronne wczesnośredniowiecznego Wolina*, [w:] *Wolin wczesnośredniowieczny*, 2, red. B. Stanisławski, W. Filipowiak, Warszawa, s. 197–277.
- Ebo. 1969. *Ebonis Vita S. Ottonis episcopi Babenbergensis*, wyd. J. Wikarjak, K. Liman, Monumenta Poloniae Historica, series nova, 7/2, Warszawa.
- Eggert Oskar. 1927. *Die Wendenzüge Waldemars I. und Knuts VI. von Dänemark nach Pommern und Mecklenburg*, „Baltische Studien. Neue Folge”, 29, s. 1–149.
- Enzenberger Peter. 2000. *Die Ausgrabungen im Greifswalder Handwerkerviertel*, [w:] *Handwerk — Stadt — Hanse. Ergebnisse der Archäologie zum mittelalterlichen Handwerk im südlichen Ostseeraum*, red. U. Müller, Greifswalder Mitteilungen. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie, 4, Frankfurt am Main, s. 99–114.
- Erdmann Wolfgang. 1983. *Entwicklungstendenzen des Lübecker Hausbaus 1100 bis um 1340 — eine Ideenskizze*, „Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte”, 7, s. 19–38.
- Fehring Günther. 1986. *Städtischer Hausbau in Norddeutschland von 1150 bis 1250*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, Beiheft 4, s. 43–61.
- Filipowiak Władysław. 1962. *Wolinianie. Studium osadnicze*, 1, *Materiały*, Szczecin.
- Filipowiak Władysław. 1997. *Wollin (Wolin) und Kammin (Kamień Pomorski) im frühen Mittelalter*, [w:] *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, 1, *Der Hausbau*, red. M. Gläser, Lübeck, s. 253–265.
- Gaziński Radosław. 2006. *Świna jako droga wodna w średniowieczu*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 21/4, s. 139–146.
- Guzikowski Krzysztof. 2012. *Wollin als Bischofs- und Kastellansitz. Ende der Glanzperiode des mächtigen Henselsemporium an de Ostsee*, „Studia Maritima”, 25, s. 9–23.
- Herbord. 1974. *Herbordi Dialogus de Vita S. Ottonis episcopi Bebenbergensis*, wyd. J. Wikarjak, K. Liman, Monumenta Poloniae Historica, series nova, 7/3, Warszawa.

- Holsten Robert. 1931. *Die älteste Befestigung der pommerschen Städte nach ältesten Urkunden*, „Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde”, 45/6, s. 82–88.
- Holtz Adalbert. 1938. *Über den Standort der Michaelis-Kirche in Wollin*, „Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde”, 52/1, s. 238–242.
- Holtz Adalbert. 1939. *Silberberg, Burgwall und Mühlenberg bei Wollin in der Überlieferung*, „Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde”, 53/10–12, s. 188–192.
- Holtz Adalbert. 1940. *Die Wolliner Missions- und Stadtkirchen und das dortige vordeutsche Heiligtum*, „Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde”, 54/10–12, s. 92–97.
- Hoogeweg Hermann. 1925. *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, 2, Stettin.
- Kalita Kazimiera. 1973. *Historia i budowa kościoła św. Mikołaja w Wolinie*, „Materiały Zachodniopomorskie”, 19, s. 445–477.
- Kalita-Skwirzyńska Kazimiera. 2010. *Zamek księżęcy i klasztor cysterek w Wolinie*, [w:] *Trzebiatów — spotkania pomorskie 2009*, red. J. Kochanowska, Trzebiatów, s. 139–149.
- Kowalenko Władysław. 1954. *Piana, Świna i Dziwna jako szlaki osadniczo-komunikacyjne Słowiańszczyzny bałtyckiej VIII–XIII w.*, „Przegląd Zachodni”, 1–2, s. 1–90.
- Kratz Gutstav. 1865. *Die Städte der Provinz Pommern. Umriß ihrer Geschichte, zumeist nach Urkunden*, Berlin, s. 548–550.
- Kuhn Walter. 1974. *Die deutsche Stadtgründungen des 13. Jahrhunderts im westlichen Pommern*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 23, s. 1–58.
- Leciejewicz Lech. 1962. *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Leciejewicz Lech. 1983. *O rozwoju miast w księstwie zachodniopomorskim na przełomie XII/XIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów i kultury zachodniej Słowiańszczyzny*, red. J. Żak, J. Ostoja-Zagórski, Poznań, s. 121–153.
- Legant-Karau Gabriele. 1994. *Mittelalterlicher Holzbau in Lübeck an der Schwelle vom ländlichen zum städtischen Siedlungsgefüge*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 24, s. 333–345.
- Lemcke Hugo. 1900. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, 4, *Der Kreis Usedom-Wollin*, Stettin.
- Lesiński Henryk, Fenrych Wiktor. 1961. *Najstarszy fragment Księgi Miejskiej Wolina z lat 1367–1379*, „Materiały Zachodniopomorskie”, 7, s. 577–605.
- Lübecker Kolloquium. 2001. *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, 3, *Der Hausbau*, red. M. Gläser, Lübeck.
- Lucht Dietmar. 1965. *Die Städtepolitik Herzog Barnims I. von Pommern 1220–1278*, Köln–Graz.
- Nawroński Tadeusz. 1990. *Gebäude und topographische Strukturen des 13. und 14. Jahrhunderts in Elbing*, „Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte”, 20, s. 157–172.
- Petersohn Jürgen. 1979. *Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert. Mission — Kirchenorganisation — Kultpolitik*, Köln–Wien.
- Piekalski Jerzy. 2004. *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza — funkcja — forma*, Wrocław.
- Piętkowski Piotr. 2015. *Biskupstwo pomorskie jako początek biskupstwa kamińskiego*, Wrocław.
- Piskorski Jan M. 1987. *Miasta Księstwa Szczecińskiego do połowy XIV wieku*, Warszawa–Poznań.
- Polak Zbigniew. 2000. *Zabudowa lokacyjnego Kołobrzegu*, [w:] *Salsa Cholbergensis. Kołobrzeg w średniowieczu*, red. L. Leciejewicz, M. Rębkowski, Kołobrzeg, s. 161–170.
- Polak Zbigniew. 2005. *Uwagi archeologa do historii kamienicy gdańskiej*, [w:] *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*, red. H. Paner, M. Fudziński, Z. Borowski, Gdańsk, s. 245–255.

- Polak Zbigniew, Rębkowski Marian. 2019a. *Stratigraphic structures*, [w:] *Wolin — the Old Town, 1, Settlement structure, stratigraphy and chronology*, red. M. Rębkowski, Szczecin, s. 15–94.
- Polak Zbigniew, Rębkowski Marian. 2019b. *Building structures and spatial organization*, [w:] *Wolin — the Old Town, 1, Settlement structure, stratigraphy and chronology*, red. M. Rębkowski, Szczecin, s. 115–132.
- Popielas-Szultka Barbara. 2006. *Klasztory cysterek na Pomorzu Zachodnim w średniowieczu*, Słupsk.
- PUB I. 1970. *Pommersches Urkundenbuch*, 1, wyd. K. Conrad, Köln–Wien, (wyd. 2).
- PUB II. 1881–1885. *Pommersches Urkundenbuch*, 2, wyd. R. Prümers, Stettin.
- PUB III. 1888–1891. *Pommersches Urkundenbuch*, 3, wyd. R. Prümers, Stettin.
- PUB IV. 1903. *Pommersches Urkundenbuch*, 4, wyd. G. Winter, Stettin 1903.
- Rębkowski Marian. 2001. *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*, Kołobrzeg.
- Rębkowski Marian. 2006. *Technologietransfer als ein Faktor der Kulturwandlungen im pommerschen Raum im 13. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, 34, s. 63–69.
- Rębkowski Marian. 2008. *Greifswald–Stettin–Kolberg. Drei Modelle räumlicher Anknüpfungen in der Stadtgründungszeit in Pommern*, [w:] *Zentrum und Peripherie in der Germania-Slavica. Beiträge zu Ehren von Winfried Schich*, red. D. Bulach, M. Hardt, Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 34, Stuttgart, s. 235–246.
- Rębkowski Marian. 2011. *Boundary of a town and boundaries in a town. Spatial divisions of chartered towns in thirteenth-century Pomerania in the light of archaeological sources*, „Questiones Medii Aevi Novae”, 16, *Frontiers and Borderlands*, s. 149–170.
- Rębkowski Marian. 2019. *Central settlement of medieval Wolin*, [w:] *Wolin — the Old Town, 1, Settlement Structure, stratigraphy and chronology*, red. M. Rębkowski, Szczecin, s. 133–150.
- Rębkowski Marian. 2023. *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*, Warszawa (wyd. 2).
- Saxo. 1931. *Saxonis Gesta Danorum*, wyd. J. Olrik, H. Raeder, Haunia.
- Stanisławski Błażej. 2013. *Wstęp do archeologii wczesnośredniowiecznego Wolina*, [w:] *Wolin wczesnośredniowieczny*, 1, red. B. Stanisławski, Wł. Filipowiak, Warszawa, s. 13–44.
- Ślaski Kazimierz. 1960. *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII wieku*, Poznań.
- Wachowski Kazimierz. 1950. *Słowiańszczyzna Zachodnia*, Poznań (wyd. 2).
- Wojtasik Jerzy. 1999. *Srebrne Wzgórze w Wolinie — wstępne wyniki badań z lat 1961–1969*, „Materiały Zachodniopomorskie”, 45, s. 321–384.
- Wolin. 2019. *Wolin — the Old Town, 1, Settlement Structure, Stratigraphy and Chronology*, red. M. Rębkowski, Szczecin.
- Zagrodzki Tadeusz. 1962. *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, *Studia Wczesnośredniowieczne*, 5/1, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Zientara Benedykt. 1976. *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Wrocław–Poznań–Toruń, s. 83–87.